TASAVVUFNING KELIB CHIQISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

Hikmatova O‘g‘iloy Temurqul qizi
Guliston davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada tasavvuf va uning yo‘nalishi bo‘lgan tariqatning kelib chiqishi, rivojlanishi, u haqidagi bilimlarning shakllanishi, tasavvuf va uning yo‘nalishi bo‘lgan tariqat haqida ilmiy kitoblarning yozilishi va hozirgi kunga kelib zamonaviy tariqatchilikning yoyilishi haqida so‘z yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, ilmi hol, obid, zohid, so‘fiylar, tariqat, mo‘min, musulmon, sahoba, qanoat, uzlat, xilvat, mulozamat, az-zikr, tavajjux, sabr, muroqaba, rizo.*

Tasavvuf ta’limoti ming yillar mobaynida turli xalqlar o‘rtasida shakllanib, insonlar o‘rtasida go‘zal fazilatlarni, axloqning shakllanishiga va turli xalqlar o‘rtasida do‘stlik birodarlikni yanada mustahkamlanishiga tom ma’noda turtki bo‘lgan. Tasavvuf ta’limoti vujudga kelgandan so‘ng, uni o‘rganishga va u haqidagi bilimlarni keng yoyishga bo‘lgan qiziqish tasavvuf ta’limotining xalqlar o‘rtasida yoyilishiga sabab bo‘lgan desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Tasavvuf – islomiy ilmlardan bo‘lib, “Ilmi hol” toifasidagi ruhiy bilimdir. Bu ilmning kuchliligidan madrasalarda nazariy tomonigina yoritilib, asosan, hayotda, amaliyotda va tariqat suluklarida o‘rganiladi.

Islom dini paydo bo‘lgan VII asrda, ya’ni Payg‘ambar (s.a.v.)ning saodatli zamonlarida islom dinini qabul qilgan har kimsani “mo‘min” yoki “musulmon” atardilar. Payg‘ambar (s.a.v.) suhbatlaridan bahramand bo‘lganlarni “sahoba” der edilar. O‘sha vaqtlarda “obid” va “zohid” degan iboralar paydo bo‘lgan (obid – ibodat qiluvchi; zohid – dunyo ishlariga qiziqmay, tarki dunyo qilib, faqat toat-ibodatga, zuhdga berilgan musulmonlar).

Ibn Sino ta’kidlaganidek, “Dunyo lazzatlaridan yuz o‘girib, tarki dunyo qilganlarni – zohid deb; bir zaylda ro‘zayu namoz va toat-u ibodat bilan bo‘lganlarni obid deb ataganlar”. Bu kabi mo‘min-musulmonlarning eng taqvodor vakillarini VIII asrga kelib “so‘fiylar” deb atay boshlaganlar.

Ko‘p manbalarda “so‘fi” so‘zining ma’nosi turlicha talqin qilinadi:

1. Bu kalima “Suf” so‘zidan olingan bo‘lib, oq suf va jun materiallaridan (gazmollardan) kiyim kiyib yurganliklari uchun;
2. “Safo” so‘zidan olingan bo‘lib, pok va toza yashaganliklari uchun;
3. “Saff” so‘zidan olingan bo‘lib, qiyomat kuni Xudoning nazdida birinchi safda turishlari uchun;
4. “Sufo” so‘zidan olingan bo‘lib, Payg‘ambar (s.a.v.) bilan bir sufada o‘tirganliklari uchun va shu kabi boshqa sifatlari uchun ham “so‘fiylar” deb atalib, “tasavvuf” so‘zi esa ko‘pchilik ma’nolarni anglatadi. [1. 110-111. b]

Zohidlik davri so‘fiylari (chunonchi Ibrohim Adham, Hasan Basriy, Abuhoshim Kufiy va boshqalar) taqvo va parxezkorlikni bosh maqsad deb bilgan bo‘lsalar, keyingi davr so‘fiylari tafakkuriy – shuuriy rivojlanish – ya’ni dunyoni va Ilohni bilish, tanishni asosiy maqsad deb hisoblaganlar. Birinchi davrni tasavvufning ibtidoiy davri (“avvalgi davr”) sifatida tilga oladilar. Oriflik davri deb ataganimiz ikkinchi davr ham (bu IX asr o‘rtalaridan boshlanadi) bir necha bosqichlarga ega. Chunonchi, IX-X asrlar – xonaqohlarning paydo bo‘lishi, tariqat rusumlarining shakllanish davri. XI-XII asrlar tasavvuf maktablari silsilalarning tarkib topish davri. Bunda Misr, Bag‘dod, Basra, Buxoro, Nishopur, Termiz, Balx shaharlari tasavvuf va tariqat markazlari sifatida

muhim rol o‘ynagan. Natijada, Misr, Xuroson, Movarounnahr, Iroq va Turkiston maktablari shuhrat topgan. [2. 6-bet]

Tasavvuf va uning yo‘nalishi bo‘lgan tariqatning yoyilishida bir qancha olimlar o‘zlarining harakatlarini olib borib, uning rivojlanishi uchun katta turtki bo‘ldi.

Tasavvufning ilk davrida maqomot va tariqat asoslarini ishlab chiqish, so‘fiylik yo‘riqlarini belgilash va ilohiy haqiqatlarni el orasiga yoyishda Abuali al Xoris Muhosibiy (781-857), Zunnun Misriy (796-861), Abuyazid Bistomiy (vafoti 875), Junayd Bag‘dodiy (vafoti 910), Hakim Termiziy (vafoti IX asr oxiri) va Mansur Xalloj (858-922) larning xizmati katta bo‘lgan. Keyinchalik Abusaid Abulxayr (967-1049), Abdulloh Ansoriy (1006-1089), Ahmad Yassaviy (vafoti 1166), Yahyo Suhravvardiy (1155-1191), Ibn Arabiy (1165-1240), Najmiddin Kubro (1145-1221), Bahouddin Naqshband (1318-1389) kabi shayxul mashoyixlar tasavvuf ilmini yangi fikrlar, qarashlar bilan boyitdilar, yangi oqim silsilalarini vujudga keltirdilar. Tasavvuf haqida bir qancha risola va kitoblar yozildi, tasavvuf g‘oyalarini qizg‘in targ‘ib etuvchi ulkan she’riyat vujudga keldi.

Tasavvuf haqida bilimlarning rivojlanishi va unga bo‘lgan qiziqishning ortishi sababli, tasavvuf haqida bir qancha kitoblar dunyoga keldi va el orasiga yoyildi.

Tasavvufga oid nazariy kitob va qo‘llanmalardan Abunasr Sarroj (vafoti 988-yil)ning “Kitob-al luma”, Al Kalabodiy (vafoti 990-yil)ning “Kitobat taarruf”, Abu Tolib Makkiy (vafoti 998-yil)ning “Qutal qulub”, Abdurahmon Sulamiy (vafoti 1021-yil)ning “Risolatal malomatiya”, Qushariy (vafoti 1072-yil)ning “Risola fit tasavvuf” Al Xujviriy (vafoti 1076-yil)ning “Kashfal mahjub”, Abdulloh Ansoriyning “Manozil as soirin”, Farididdin Attor (1119-1222)ning “Tazkiratul avliyo” nomli asarlarini ko‘rsatish mumkin. Bulardan tashqari Rumiy, Xofiz Sheroziy, Mahmud Shabistariy asarlariga yozilgan sharxlar ham so‘fiyona ishora va timsollarni anglashga muhim rol o‘ynagan. [2. 15-bet]

Husayn Voiz Koshifiy o‘zining “Axloqi muhsiniy” nomli kitobida shunday so‘zlarni bitadi: Agar tariqatning ma’nosi nima deb so‘rasalar, degilkim, tariqat deb lug‘atlarda to‘g‘ri yo‘lni aytadilar. Istiloh sifatida esa suluk manzillari (ya’ni, ma’naviy-axloqiy poklanish bosqichlari)ni bosib o‘tish va bu maqomotda (daraja-martabalarda) taraqqiy etish xislati, yo‘l-yo‘rig‘ini bildiradi. Agar tariqatning asli nechta (belgidan iborat) deb so‘rasalar, uchta (belgi) deb ayt, ya’ni: dam (nafas) – aytilishi lozim bo‘lmagan narsalar haqida dam urmaslik (ya’ni, so‘zlamaslik); qadam – qilinishi man etilgan ishlarga qadam urmaslik, karam – ish bilan shug‘ullanish va kerakli ishni qilish hamda ish paytida qalb toatini kanda qilmaslik. Kimki bu uch asl (talab)dan birortasini bajarmasa, u tariqatdan bahramand emasdir...

Tariqatning maqomoti (bosqichlari) nechta deb so‘rasalar, to‘rt yuzu qirq to‘rtta deb ayt. Ammo uning jami to‘rt maqomda mujassamdir: avval tavbakim, u ikki nav bo‘ladi: biri – gunohdan zoxiran tavba qilish, ikkinchisi – xudbinlikdan botinan tavba qilish. Ya’ni:

Yomonlikdan xazar qilmoq avomning tavbasidir

O‘zidan o‘zligin poklash xaslar tavbasidir.

Ikkinchisi – xavf. Gunohdan, g‘ayri shariy ishlardan qo‘rqish, Alloh g‘azabidan, riyozatning azoblaridan qo‘rqish.

Uchinchisi – jihod, ya’ni nafs bilan jang olib borish.

To‘rtinchisi – sabr. Sabr maqsad eshigining kalitidir. Agar taqriqat ahkomi (hukmlari) nechta deb so‘rasalar, oltita deb ayt: avval – ma’rifat, ikkinchi – saxovat, uchinchi – tavakkul, to‘rtinchi – tafakkur, beshinchi – sidq, oltinchi – yaqin (shak-shubhasiz ishonch). [3. 23-bet].

Butun islom olamida keng tarqalgan tasavvufning yurtimizdagi eng keng tanilgan yo‘nalishlari kubroviya, yasssaviya, naqshbandiya tariqat suluklaridir.

Kubroviya tariqatining asoschisi Najmiddin Kubro (1145-1221) Xivada tug‘ilgan, asarlari orasida “Sharxus-sunna val-masolix”, “Usuli ashara”, “Favoixul-jamol” kabilar mashhurdir. Kubroviya tariqatining mohiyati o‘nta usulda mujassamlashgan. Bular – Tangriga o‘z xohishi bilan yuzlashish, zuxd fi dunyo –har qanday lazzatdan o‘zini tiyish, tavakkul – Ollohga e’tiqodi pokligi uchun barcha narsalardan voz kechish, qanoat, uzlat – xilvatni ixtiyor qilish, mulozamat az-zikr – uzluksiz zikr, tavajjux – Haqqa muhabbat qo‘yish, sabr – nafs balosidan ozod bo‘lish, muroqaba – tafakkurga g‘arq bo‘lish, rizo – Tangri xishnudligini qozonishdan iborat.

Yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy (1166-yilda vafot etgan). Turkistonning Sayram nuzofotida tug‘ilgan, mashhur mutasavvif Yusuf Hamadoniyning (1140-yilda vafot etgan) ta’lim tarbiyasi bilan voyaga yetgan, orif maqomiga erishgan.Yassaviyning oddiy xalq tushunadigan uslubda yozilgan, tasavvufiy qarashlarini aks ettirgan hikmatlari devonida o‘z aksini topgan. Unda ilohiy ishq, Haq vasliga yetishish, uning ishqida parvona bo‘lish, undan boshqa narsaga ko‘ngil qo‘ymasklik haqida fikr yuritilgan. Yassaviy riyozat, chilla, zikrga alohida ahamiyat berib, hayotining aksariyatini chillaxonada o‘tkazgan. Yassaviy tariqati Turkiston o‘lkasi, Ozarbayjon, Turkiya, Shimolda – Qozon shahrigacha, G‘arbda – Bolqongacha keng tarqalgan.

Bahouddin Naqshband naqshbandiya tariqatining asoschisidir. Naqshbandning ta’kidlashicha, shariat – ahdga vafo, islomning beshta asosiy talablariga rioya qilish, dil va til birligi. Tariqat esa, o‘zidan kechish, fano bo‘lishdir. Haqiqat behuda ishlardan uzoqlashish, haq ishlarga bog‘lanish. Demak, shariat – qonun, tariqat –yo‘l, qonun vujud va qalbni tarbiyalaydi. Yo‘l esa ko‘ngilni poklab, ruhni ilohiy quvvatdan bahramand qiladi. [4. 43-44-bet]

Hozirgi kunda tassavvuf deganda tor ma’nodagi turli marosimbozlik, tariqatga ruju qo‘yish, “pirparastlik”, xudoyima-xudoyi va ehsonma-ehson yurish, boshqalardan ajratib turadigan turfa rasm-rusmlarga berilib yashash tushuniladigan bo‘lib, odamlarga tariqatni shunday tushuntiradigan ayrim toifalar ham ko‘payib bormoqda. Shuningdek, bu toifalar haqiqiy mumtoz tasavvuf vakillarining tasavvufni komil musulmon yetishtirishdagi bir vosita ekani haqida o‘gitlarni unutib, musulmon kishilarning asosiy maqsadi tariqatga kirish, pirga qo‘l berib, uning xizmatini qilish ekani haqidagi noto‘g‘ri talqin va da’volarni ilgari surmoqdalar. Shu sababli, soha mutaxassislari tomonidan bunday toifalarni mumtoz tasavvuf namoyondalari va vakillaridan farqlay bilish hamda ularni boshqa turli oqimlardan ajratib ko‘rsatish maqsadida ularga nisbatan “tariqatchilar” atamasi iste’molga kirdi [5].

Xulosa qilib aytganda, islom dini paydo bo‘libdiki, tasavvuf va tariqat uning poydevori sifatida amal qilib kelmoqda. Bu poydevorni qurishda bizning buyuk ajdodlarimiz o‘zlarining samarali mehnatlarini olib borishdi. X-XI asrlarga kelib tasavvuf haqida ilmiy kitoblar yaratilishi va keng yoyilishi, bu ilmning naqadar zarur ekanligining bir isbotidir. Ammo hozirgi kunda uning ba’zilar tomonidan noto‘g‘ri talqin qilinishi yoshlar ongida turli noto‘g‘ri qarashlarni keltirib chiqarmoqda. Biz esa bunday noto‘g‘ri talqinlarga qarshi kurashishimiz zarur.

Tasavvuf va tariqat kabi ilmlardan bebahra qolishimiz insoniyatning diniy va axloqiy tanazzuliga sabab bo‘lishi hech gap emas.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Kattayev K. Samarqand madrasalari va ilmu fan rivoji. “Qamar – media” nashriyoti. Toshkent – 2020.
2. Xusayn Voiz Koshifiy. Axloqi muhsiniy. Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyotining 1994 yildagi nashri asosida.
3. Falsafa asoslari. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti. Toshkent – 2018.
4. https://www.sammuslim.uz